

RETORIKA MARULIĆEVIH EPISTOLARNIH TEKSTOVA

Gorana Stepanić

UDK: 81'42:821.163.42.09 Marulić, M. - 6 : 81'42
Izvorni znanstveni rad

Gorana Stepanić
Filozofski fakultet
Z a g r e b

1. PISMO

Marulićev nevelik epistolarni opus obuhvaća dvadeset dva teksta koja je moguće definirati kao pismo. Budući da je u dosadašnjem znanstvenom proučavanju Marulićeva epistolarnog opusa bilo neslaganja oko njegova točnog određenja, bit će nužno ustvrditi što nam za potrebe ovoga članka znači pojam pisma, odnosno valja nam točno odrediti korpus Marulićevih tekstova koje ćemo smatrati njegovim epistolarnim tekstovima. Pritom ćemo poći od definicije kakvu nude epistolografski priručnici iz Marulićeva vremena.

Priručnik za pisanje pisama Marulićeva vršnjaka, Mlečanina hrvatskog podrijetla, Franje Nigera (1452-1523), najpoznatiji pod naslovom *Modus epistolandi*,¹ nudi ovakvu definiciju: *Epistola est oratio pedestris, quae absentes amicos praesentes facit, tam ad voluptatem, quam ad utilitatem, tum publicam, tum privatam, divinitus excogitata.*²

¹ Poznato i pod naslovima *Ars de conscribendis epistolis* i *De componendis epistulis*, to je Nigerovo djelo između prvog izdanja u Veneciji 1488. i kraja šesnaestog stoljeća doživjelo gotovo šezdeset izdanja. V. Olga P e r i ć, »Nepoznati opus Franje Nigera«, *Dani Hvarskog kazališta XVII – Hrvatski humanizam, Dubrovnik i dalmatinske komune*, Split 1991, str. 231-240 i Šime J u r i ć, »Građa za bibliografiju humanista Franje Nigera«, *Latina et Graeca* 24, Zagreb 1984, str. 126-139.

² »Pismo je prozni govor koji odsutne prijatelje čini prisutnima, pažljivo i nadahnuto sročeno, kako u svrhu zabave, tako i radi koristi, bilo javne, bilo privatne.« V. *Francisci Nigri De conscribendis epistolis tractatio*, Venetiis, apud Altobellum Salicatum, MDLXXIII, str. 3.

Jedan drugi suvremeni epistolografski priručnik, *De conscribendis epistolis* Španjolca Juana Luisa Vivesa (1492-1540), prvi put objavljen u Antwerpenu 1534, određujući svoj predmet, kaže: *Epistola est sermo absentium per litteras. In hoc enim ea est reperta, ut conceptus animi et cogitata aliorum ad alios fida mandati interpres et nuntia perferat.*³ Definicija pisma kao sredstva kojim se prenose informacije odsutnome sugovorniku nije, dakako, izvorno humanistička, nego potječe od raznih antičkih autora: o pismima i njihovu stilu pisao je, primjerice, grčki retor Demetrije, autor rasprave *O stilu* iz 1. st. pr. Kr (?), Libanije, učitelj retorike iz 4. stoljeća;⁴ napokon, tu je i poznati fragment Ciceronova pisma bratu Kvintu u kojem se definira svrha pisma:

*...qua re illud non suscipiam ut quae de iracundia dici solent a doctissimis hominibus ea nunc tibi exponam, cum et nimis longus esse nolim et ex multorum scriptis ea facile possis cognoscere: illud, quod est epistulae proprium, ut is ad quem scribitur de iis rebus quas ignorat certior fiat, praetermittendum esse non puto.*⁵

Pokušavajući ograničiti pojam pisma Vives kaže:

*Nolo in praesentia disserere quam late nomen epistolae extendendum sit, sed certe si recipimus ut quidquid salutationem praefert epistola dicatur, quid causae erit quin libri Tusculanarum quaestionum Ciceronis aut De finibus epistolae nominentur ad Brutum, De senectute vero et amicitia ad Atticum, De officiis ad Marcum filium, vel si orationi Pro Milone aut In Verrem salutationem praeponas, ad iudices epistolae sint?*⁶

³ »Pismo je razgovor među odsutnima putem pisane riječi. Izumljeno je zato da bi kao vjerman tumač i glasnik poruke prenosilo predodžbe i misli od jedne osobe do druge.« *De conscribendis epistolis*, 2, u: Charles Fantazzi, »General Introduction« u: *Ioannis Ludovici Vives De conscribendis epistolis. Critical Edition with Introduction, Translation and Annotation*, Leiden – New York – København – Köln 1989, str. 22.

⁴ Demetrije, *O stilu*, 223-235 (Stil pisma). O identifikaciji autora v. Marina Bricko, *Demetrijeva teorija stila*, str. 5-56 u: Demetrije, *O stilu*, Zagreb 1999. Što se tiče Libanija, zajedno s Nigerovim spisom o epistolografiji u izdanjima iz 1534, 1540, 1573. i 1598. tiskano je u latinskom prijevodu Libanijevo djelo *Epistolici characteres*. V. Šime Jurić, n. dj., str. 132.

⁵ »I zato se neću prihvatiti toga da ti sada izlažem što najučeniiji ljudi obično govore o ljutnji, budući da ne želim biti predug, a i to možeš lako saznati u djelima mnogih pisaca: mislim da ne valja smetnuti s uma ono što je svojstveno pismu: da onaj kome se piše bude obaviješten o onome što ne zna.« *Ad Q. fr.* 1, 1, 37. Istaknula G. S.

⁶ »Trenutno ne želim raspravljati o tome koliko široko treba primjenjivati pojam pisma, no zasigurno, ukoliko se složimo s time da je sve što na svojem početku ima pozdrav pismo, što nas priječi da Ciceronove *Rasprave u Tuskulu* i spis *O krajnostima dobra i zla* ne nazovemo pismima Brutu, spise *O starosti* i *O prijateljstvu* pismima Atiku, a *O dužnostima* pismom sinu Marku, ili pak da govori *Za Milona* ili *Protiv Vera* budu pisma ako im na početak staviš pozdrav?« *De conscribendis epistolis*, 4 (ibid., str. 26).

I malo dalje: (...) *non omnis liber fit epistola cui proposita est salutatio nisi naturam et ingenium sumat epistolae...*⁷

Nigerova definicija pisma kao proznoga teksta i Vivesova definicija koja iz korpusa epistolarne književnosti uklanja one tekstove koji na početku i na kraju imaju pozdrav, no nisu pismo u užem smislu, ovom nam je prilikom vrlo važna, budući da ne postoji suglasnost oko toga koji Marulićevi tekstovi ulaze u njegov epistolarni opus. Zasad najopsežniji sekundarni tekst o Marulićevoj epistolografiji, članak Stanislava Marijanovića »Marko Marulić u epistolografiji«,⁸ pod pojam Marulićeve epistolografije podvodi sve Marulićeve tekstove – i pjesničke i prozne – na čijem početku postoji kakav vokativ, odnosno apostrofa, pa u korpus pisama uključuje i, primjerice, tekstove koji su žanrovski određivi drukčije. Autor, primjerice, u Marulićev epistolarni opus broji i Marulićevu stihovanu molitvu papi Hadrijanu VI. tiskanu nakon teksta pisma papi, pjesničku poslanicu - odgovor iz Nečujma Franji Božićeviću ili neke epigrame koji imaju adresata.⁹ Mi ćemo pojam pisma uže shvatiti i slijedeći Vivesa prihvatiti da tekst može imati 'duh pisma', no mora imati i njegove formalne osobine – to jest, na početku i na kraju mora postojati formulaičan pozdrav koji kao tekst ilokucijske snage započinje i završava pismo; isto tako, pismo je tekst koji nosi informaciju važnu za odsutna adresata, a i svojim je opsegom ograničeno.

Osim navedenih primjera s pjesničkim poslanicama, dogodilo se da se jedan prozni Marulićev tekst naziva poslanicom, no on to nije, budući da mu nedostaje formalnih obilježja pisma. Radi se o predgovoru djelu *In epigrammata priscorum commentarius (Tumač starih natpisa)*, tekstu koji Kukuljević u svojem članku iz 1869. naziva poslanicom,¹⁰ a čije određenje Marijanović preuzima. Tekst predgovora, u glasgowskom rukopisu *Hunter 334*, naslovljenog kao *oratio* apostrofira Dminu Papalića i navodi ga kao onoga kome je djelo posvećeno i na čiji je poticaj djelo nastalo; komunikacijska situacija vrlo je slična onoj kakvu opisuje Vives govoreći o Ciceronovim opsežnim proznim spisima koji su posvećeni bliskoj osobi. U Marulićevu slučaju, radi se o tekstu koji, s obzirom na konstrukciju misli i uporabu fraza, toposa i vokabulara izrazito slični nekim Marulićevim epistolarnim posvetama (posveti *Davidijade* kardinalu Grimaniju, posveti *Pisma papi Hadrijanu VI.* kotorskom propovjedniku Dominiku Bući), no unatoč velikoj

⁷ »Nije svaka knjiga (ili tekst, G. S.), koja na početku ima pozdrav pismo, ukoliko nema i narav i duh pisma.« Ibid.

⁸ Stanislav M a r i j a n o v i ć, »Marko Marulić u epistolografiji«, *Dani Hvarskog kazališta XV – Marko Marulić*, Split 1989, str. 237-252.

⁹ Ibid., str. 243-245. u 'latinsko epistolarno pjesništvo' uključeni su i epigrami poput *In Periclem iuvenem bona corporis iactantem* iz: Giuseppe P r a g a, *Poesie latine inedite di Marco Marulo da Spalato (1450-1524)*, *Archivio storico per la Dalmazia*, Rim 1936, Vol. XXI, fasc. 126, str. 212-221. Marijanović ukupno navodi 54 epistolarna, 'komunikacijska' teksta. Marijanović, n. dj., str. 240.

¹⁰ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Pjesme Marka Marulića*, Stari pisci hrvatski, knj. 1, Zagreb 1869, str. LXI-LXII.

sličnosti s uzornim primjercima Marulićeve latinske epistolografije, taj tekst nema ono ključno: eksplicitan i formulaičan pozdrav na početku i na kraju, koji bi ukazivao ili barem simulirao prostornu razdvojenost pošiljatelja i primatelja. Taj tekst nije pismo, kao što ni Ciceronov spis *Razgovori u Tuskulu* nije pismo, premda se obraća drugoj, odsutnoj osobi u vokativu.

Konačan popis Marulićevih tekstova koje ćemo smatrati pismima slijedi u tablici:

Popis Marulićevih prozih epistolarnih tekstova

objavljeno	napisano	adresat	vrsta	jezik
1 1477.	1465/6.	Juraj Šižgorić	privatno	latinski
2 1506.		Jerolim Ćipiko	posveta <i>Institucije</i>	latinski
3 1510.		Toma Niger	posveta <i>Pedeset priča</i>	latinski
4 1516.		Franjo Lučanin	posveta <i>Evangelistara</i>	latinski
5 1516.		Jerolim Papalić	posveta <i>Ad Virginem beatam</i>	latinski
6 1519.		Augustin Mula	posveta <i>De humilitate</i>	latinski
7 1521.	1501.	Dujam Balistrilić	posveta <i>Judite</i>	hrvatski
8 1522.	1522.	Dominik Buća	posveta <i>Pisma papi Hadrijanu</i>	latinski
9 1522.	1522.	Hadrijan VI	javno	latinski
10 1666.	1510.	Dmine Papalić	posveta <i>Regum gesta</i>	latinski
11 1902.	1496.	Marko Prodić	privatno	latinski
12 1938.		Katarina Obirtića (1)	privatno	hrvatski
13 1938.		Katarina Obirtića (2)	privatno	hrvatski
14 1954.	1517?	Dominik Grimani	posveta <i>Davidijade</i>	latinski
15 1981.	1519/20.	Toma Niger	posveta <i>Dijaloga o Herkulu</i>	latinski
16 1992.	1501.	Jerolim Ćipiko (1)	privatno	talijanski
17 1992.	1501.	Jerolim Ćipiko (2)	privatno	talijanski
18 1992.	1501.	Jerolim Ćipiko (3)	privatno	talijanski
19 1992.	1502.	Jakov Grasolari (1)	privatno	latinski
20 1992.	1516?	Jakov Grasolari (2)	privatno	latinski
21 1992.	1507.	Jakov Grasolari (3)	privatno	latinski
22 1992.	1515.	Jakov Grasolari (4)	privatno	latinski

Tekst, dakle, može biti vrlo komunikativan i izravno se obraćati adresatu, no da bi se smatrao pismom, mora ispuniti i stanoviti broj formalnih zahtjeva, od kojih je najvažniji pozdrav. Humanistički autori epistolarnih priručnika veliku pozornost poklanjaju uvodnim i odjavnim formulama, odnosno pozdravu na početku (*salutatio*) i na kraju pisma (*valedictio*). Analizirajući Marulićeve epistolarne tekstove usredotočit ćemo se u prvom redu na njihove početke i krajeve. Neka su od tih pisama privatna, dok su druga javna, i to mahom epistolarne posvete vlastitih djela. Ali prije nego se zadubimo u pojedinosti Marulićevih pozdravnih fraza, nužno je prikazati stanje u epistolografiji u petnaestom i šesnaestom stoljeću, s posebnim osvrtom na stavove humanista o pozdravima.

2. HUMANIZAM VS. SREDNJI VIJEK

U europskoj praksi pisanja pisama u petnaestom i šesnaestom je stoljeću izuzetno jaka tradicija tzv. *ars dictaminis*, tradicija srednjovjekovnih priručnika za pisanje pisama. Izuzetno razrađeno učenje o *dictamen*, pisanju pisama, koje je na vrhuncu bilo u razdoblju od dvanaestog do četrnaestog stoljeća, služilo je ponajviše službenim korespondentima, dvorskim i crkvenim tajnicima, kako bi se lakše nosili s visokim zahtjevima dvorske galantne komunikacije. Priručnici, *Praecepta dictaminis*, temeljili su se na rigidnim pravilima antičke retorike, koje su uglavnom shvaćali doslovno, na primjer, što se tiče kompozicije.¹¹ Naročito su bila razrađena pravila o sastavljanju raznih vrsta pozdrava na početku pisma, uvodnih formula prilagođenih statusu osobe kojoj se pisalo. Taj je dio pisma s vremenom postajao sve razrađeniji i ukrašeniji, odražavajući visoko hijerarhizirano društvo.¹² Pisma pisana u srednjovjekovnoj tradiciji *ars dictaminis* imaju dio koji se zove *superscriptio* i funkcionira kao naslov, odnosno 'adresa', zatim apostrofu adresata u vokativu i pozdravnu formulu na kraju. Pošiljatelj pisma se potpisuje, a primatelju se obraća sa 'Vi', odnosno, metonimijski, u trećem licu, kao primjerice 'Vaša Svetost'.

Bit će dovoljno navesti nekoliko primjera iz hrvatskoga latinizma kako bismo oslikali stanje u epistolografiji srednjovjekovne tradicije. Ivan Vitez od Sredne (1405-1472), varadinski i ostrogonski biskup, kancelar kralja Marije Korvina, pišući sredinom stoljeća pismo papi Nikoli V. započinje apostrofom punom superlativa: *Beatissime pater et domine metuendissime!*,¹³ a završava pozdravom: *Conservet Altissimus sanctitatem vestram et nostro opitulamini et sue sancte ecclesie regimini iuxta vota.*¹⁴ Isti autor, čak i kada piše svjetovnim osobama mnogo niže smještenima na društvenoj ljestvici, na primjer Guarinu Guariniju iz Verone, slavnome humanističkom pedagogu, učitelju svojega nećaka Jana Panonija, pismo naslovljava ovako: *Egregio viro, domino Guarino Veronensi etc., amico nobis sincere dilecto*, nakon čega slijedi apostrofa: *Egregie vir!*¹⁵ Poznat je primjer

¹¹ U trinaestom stoljeću poduka iz *ars dictaminis* oslanjala se na Ciceronov retorički spis *De inventione* i pseudo-Ciceronovu *Rhetorica ad Herennium*, u skladu s pedagoškom pretpostavkom da je pravila klasičnog govornišva moguće primijeniti na sastavljanje pisama. F a n t a z z i, n. dj., str. 5.

¹² Franjo Níger sastavio je kraće djelo s uputama o naslovljavanju pojedinih osoba s obzirom na zanimanje, položaj, spol i srodstvo, pod naslovom *Tituli unicuique personarum ordini tribuendi secundum earum conditionem*. V. Olga P e r i ć, n. dj., str. 236.

¹³ »Presveti oče i najvećega strahopoštovanja vrijedni gospodine!« *Epistolarium, pismo 35, Ioannes Vitez de Zredna. Opera quae supersunt*, ed. Boronkai, Budimpešta 1980, str. 85.

¹⁴ »Čuvao Svevišnji Vašu Svetost i pomogao nama i vodstvu svoje svete Crkve prema molitvama.« *Ibidem*, str. 86.

¹⁵ »Odličnome mužu, gospodinu Guarinu iz Verone, iskreno voljenom prijatelju. (...) Odlični mužu!« *Epistolarium, pismo 76*, str. 158. Prijevod Olge P e r i ć U: O. Perić, »Ivan Česmički i Ivan Vitez, njihova veza kroz pisma i stihove«, *Hrvatska/Mađarska. Stoljetne književne i likovno-unjetničke veze*, Zagreb 1995, str. 66-78.

naslovljavanja i pozdrava iz pisma Marulićeva vršnjaka, ninskoga biskupa Jurja Divnića (poslije 1450-1530) papi Aleksandru VI: u naslovu (*superscriptio*) piše: *Sanctissimo in Christo patri et domino, domino Alexandro, divina providentia Pape VI, domino clementissimo*.¹⁶ U apostrofi stoji: *Sanctissime in Christo pater et domine, domine clementissime, post beatorum oscula pedum*.¹⁷ U potpisu piše: *Eiusdem Sanctitatis Vestre pedibus Georgius Dalmata, episcopus Nonensis humiliter genuflexus se commendat*.¹⁸

Humanistički se stručnjaci i autori epistografskih priručnika o ustaljenoj praksi pisanja pisama izražavaju izrazito negativno, uzimajući kao model idealne epistolografije antičko privatno pismo. Erazmo Rotterdamski (1466-1536) u svojem utjecajnom priručniku *De conscribendis epistulis* piše: *Optarim, si fieri possit, nil adulationis admisceri titulis*.¹⁹ I dalje: može se donekle podnijeti da se suprugu nazove najdražom, a nekog biskupa dobrim, teologa učenim, no ne smije ih se nazivati suncem, mjesecom, svetištem vrlina, riznicom svih nauka, 'zlatnim svijećnjakom', 'rogom obilja svih stvari vrijednih pohvale' – kaže Erazmo pretjerujući u stilu srednjovjekovnih *dictatores*.²⁰ Na početku treba ukratko zaželjeti zdravlje, a ne, primjerice, 'smjernu uslužnost s dužnim strahopoštovanjem'.²¹

U pozdravu, koji mora biti kratak i jasan, prvo valja navesti tko piše, a zatim kome se piše, bez obzira na to je li primatelj mnogo viši po hijerarhiji od pošiljatelja, po modelu: »C. Plinius Traiano imperatori«. ²² Slučaj kada se prvo navodi ime

¹⁶ »Presvetom u Kristu ocu i Gospodinu, gospodinu Aleksandru VI, božjom providnošću papi, gospodinu premilostivom.« Citirano prema: Juraj Divnić, *Pismo papi Aleksandru VI* (priredila Olga P e r i ć), Šibenik 1995, str. 8-9.

¹⁷ »Presveti Oče u Kristu i Gospodine, preblagi Gospodine, prvo Vam ljubim svete noge«. Ibid., str. 10-11.

¹⁸ »Juraj Dalmatinac, biskup ninski, vrlo se ponizno preporučuje klečeći pred nogama Vaše Svetosti.« Ibid, str. 28-29. Potpis pošiljatelja na kraju pisma kasnoantičke je provenijencije, a potječe od običaja prema kojem su carska pisma pisali tajnici, a car ih je svojim potpisom odobravao. Usp. V i v e s, *De conscribendis epistolis*, 46: *Nomen in calce epistolae subscribere natum est ex subscriptionibus quas olim principes addebant diplomatis, quarum meminit Suetonius in Nerone. Post ubi acrius invasit animos ostentatio nobilitatis, unusquisque affectavit videri ortus regio sanguine et regios mores usurpare tamquam sibi gentiles ac patrios.* (»Običaj da se na kraju pisma potpisuje ime rođen je iz potpisa koji su nekoć carevi stavljali na službena pisma, a koja spominje Svetonije u *Neronu* (=Suet. Nero 17). Poslije, kad je hvalisanje plemenitim rodom žešće obuzelo ljudski um, svatko je nastojao da se čini kako je rođen od kraljevske krvi i prisvajao si kraljevske običaje kao da su mu urođeni i da ih je naslijedio.«)

¹⁹ »Želio bih, ako je moguće, da se s naslovom/imenom primatelja ne miješa nikakva laska.« E r a s m u s v o n Rotterdam, *De conscribendis epistolis. Anleitung zum Briefschreiben (Auswahl)*. Prijevod, uvod i bilješke Kurt S m o l a k, Darmstadt 1980, str. 140.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid. str. 146.

²² Ibid. str. 128 i d.

primatelja u dativu, a tek potom ime pošiljatelja, Erazmo naziva djetinjastim, a Vives, čiji se recepti u potpunosti slažu s Erazmovima, stavljanje vlastita imena na drugo mjesto naziva parazitskom navikom.²³

Primatelju pisma pošiljatelj se treba bezuvjetno obraćati sa *ti*, a na početku pisma ne smije stajati apostrofa tipa »poštovani taj i taj«; isto tako, autor se ne treba potpisati jer je iz pozdrava na početku jasno tko komu piše.

Humanisti se u svojim uputama (koje katkad nisu ništa manje rigidne od onih srednjovjekovnih) pozivaju na rimsku antičku tradiciju pisanja pisama, poglavito na navade Ciceronovih i Plinijevih pisama. U četrnaestom i petnaestom stoljeću, naime, dogodila su se otkrića koja su promijenila dotadašnju sliku o epistolografiji: pronađeni su rukopisi Ciceronovih pisama, a zatim i tiskani. Petrarca je 1345. u knjižnici katedrale u Veroni pronašao rukopis Ciceronovih pisama Atiku, bratu Kvintu i Brutu. Dogodio se susret s nečim što je otvoreno odudaralo od uvriježenog načina pisanja pisama. Coluccio Salutati, talijanski humanist, potaknuo je Pasquina Cappellija, milanskog kancelara, na pronalazak Ciceronovih pisama *Ad familiares* u katedralnoj knjižnici u Vercelliju 1392.²⁴ Daljnji poticaj razvitku stilskog ideala privatnoga pisma, kakav promiču autori humanističkih epistolarnih priručnika, bio je pronalazak 118 pisama Plinija Mlađega, nepoznatih tijekom srednjega vijeka. Pronašao ih je 1419. Guarino iz Verone.²⁵ U njegovoj su humanističkoj školi Ciceronova pisma iste godine ušla u školski kurikulum.

Ipak, u sferi javnih, službenih pisama pravila koja je propisivao *dictamen* ostala su na snazi. I Vives i i Petrarca, kao i većina ostalih humanista, i sami su pisali službena pisma, po uzoru na *dictamen*; a privatno, kao književna djela, počeli su pisati pisma antičkog tipa – ona humanistička. Proces u kojem se *dictamen* pokušavao istisnuti iz službene uporabe i u kojem se pokušao nametnuti obnovljen antički model pisma bio je dug i mukotrpan, a zapravo nikada i nije uspio. I sam Juan Luis Vives, koji propisuje kratak pozdrav »Vale!« na kraju pisma, neka svoja službena pisma na španjolskom završava ovako: »Ljubi ruke Vašoj Milosti Vaš prevjerni sluga Juan Luis Vives!«²⁶

²³ Vives, *De conscribendis epistolis*, 45. Usp. i Erazmo: *Puerilis mihi videtur illa nominum honoris gratia transpositio, nisi nobis placebit illa Gnathonis salutatio: »Parmenonem suum summum plurima salute impartit Gnatho.«* (»To premještanje imena radi iskazivanja časti čini mi se djetinjastim, osim ako nam se ne bude svidao onaj Gnatonov pozdrav: *svojeg dragog i premilog Parmenona najljepšim pozdravom pozdravlja Gnaton*«.) Erazmo, *De conscribendis epistolis*, str. 132. Isti primjer navodi i Vives. Gnaton, parazit, i Parmenon likovi su iz Terencijeve komedije *Eunuh*).

²⁴ Fantazzi, n. dj., str. 7.

²⁵ Smolak, *Einleitung*, str. XXXII.

²⁶ *Besa las manos de Vuestra Señoría su muy cierto servidor Juan Luis Vives*. V. Vives, n. dj., str. 77, bilj. 51.

3. MARULIĆ

A kako se Marulić nosi sa suprotstavljenim epistolografskim tradicijama u vrijeme kad je sudar dviju kultura – srednjovjekovne i humanističke – bio u punom jeku? Da bismo došli do kakva zaključka, pomoći će nam popis relevantnih elemenata iz Marulićevih pisama obuhvaćenih ovim istraživanjem:

Prilog: pozdravne formule s početaka i krajeva pisama (*superscriptio, salutatio, apostrofa, valedictio*)²⁷

1. salutatio: **M. Marulus** *adolescens Dalmata*
apostrofa: ... *suauissime Georgi Sisgoree* ...
valedictio: *Vale!*
2. s. *Reuerendo in Christo patri **Hieronimo Cippico**, diuini humanique iuris consulto, canonico et archidiacono metropolitanę Spalatensis ecclesię dignissimo **Marcus Marulus** S. P. D.*
a.... *vir egregie et in Christo reuerende Hieronyme* ...
v. *Vale!*
3. s. **Thomę Nigro**, canonico archipresbyteroque Spalatensi,
Marcus Marulus in Domino salutem
v. *Vale!*
4. s. *Venerabili prebytero **Francisco Lucensi**, cantori ecclesię Sancti Marci **M. Marulus** S. P. D.*
v. *Vale!*
5. s. **M. Marulus** *Hieronimo Papali* salutem
v. *Vale.*
6. s. **Augustino Muļę**, inter Venetos senatores primario uiro, **Marcus Marulus** S. P. D.
a. *... uir prestantissime Augustine* ...
v. *Vale et cura, sicut facis, ut spiritu magis quam carne ualeas. Hoc enim Christi seruuum decet.*
7. s. *Počtovanomu u Isukarstu popu i parmanciru splickomu, gospodinu dom **Dujmu Balistriliću**, kumu suomu, **Marko Marulić** umiljeno priporučen' je s duornim poklonom milo poskita*
a. *...počtovani u Isukarstu gospodine i kume moj dragi dom Dujme...*
v. *Mir i milost gospodina našega Isukarsta budi vazda s vami. Amen.*

²⁷ Brojevi se odnose na redni broj pisma iz tablice.

8. s. *Reverendo patri **Dominico Buchię**, Catharensi ordinis pędicatorum, theologię professori **M. Marulus** in Domino salutem.*
- a. *... Dominice pater ...*
- v. *Vale et pro me ora.*
9. s. *Maximo pontifici **Adriano VI. M. Marulus** Spalatensis humilis ac supplex*
- a. *... sanctissime pater ...*
- v. *Vale in Domino semper. Quem, ut tibi gregique tuo uolens propiciusque sit, obsecrare die noctuque non cessamus.*
10. s. ***Marcus Marulus Dominico Papali** salutem*
- v. *Vale.*
11. s. ***Marcus Marulus** uenerabili pęsbitero Brachiensi **Marco Prodict** salutem*
- v. *Vale!*
12. v. *Mir i milost Isukarsta gospodina našega sa svimi vami vazda. Amen.*
13. s. *Počtovanoj gospođi **Katarini Obirtića**, kaluerici reda svetoga Benedata, **Marko Pecenić** s umiljenim poklonom i dvornim pozdravljem piše*
- a. *Počtovana u Isukarstu i dilja sveta reda i počtenih ćudi visoke časti dostojna gospođe Katarina! ...*
- v. *Mir i milost Isukarstova s vami i z drugami vašimi vazda, amen. ... Amen.*
14. s. *Sanctissimo cardinali, episcopo Portuensi patriarchęque Aquilegiensi **Dominico Grimano M. Marulus** in Domino salutem*
- a. *... sanctissime Grimane cardinalis...*
- v. *Vale!*
15. s. ***Marcus Marulus Thomę Nigro**, Scardonensi episcopo, salutem plurimam dicit.*
- v. *Vale!*
16. superscriptio: *Reuerendo in Christo patri domino **Hieronymo de Cipcis**, iuris utriusque doctori egregio canonicoque de Archidiaconato Spalatensi dignissimo, ac domino meo, optime merito.*
- a. *Reuerende domine.*
- v. *Opto te bene ualere in Domino. **M. Marulus tuus**. ... Iterum ualete.*
17. sup. *Reverendo in Christo Domino **Hieronymo de Cipcis**, iuris utriusque doctori, Canonico et Archidiacono Spalatensi dignissimo ac domino meo, plurimum honorem.*
- a. *Reuerende domine.*
- v. *Valete feliciter. ... **M. Marulus tuus**.*

18. sup. *Reuerendo in Christo patri domino **Hieronymo de Cipcis**, iuris utriusque consulto, et Spalatensis ecclesie canonico atque archidiacono dignissimo meoque domino plurimum honorem.*
- a. *Reverende in Christo domine.*
- v. *...quem semper opto bene ualere ... **Marulus tuus**.*
19. sup. *Reuerendo in Christo Domino prebitero Iacobo Grassolario, uiro uirtute ac eruditione prebito, mei amantissimo mihique charissimo.*
- s. ***Iacobo Grassolario, prebitero, Marcus Marulus salutem.***
- v. *Vale!*
20. sup. *Reuerendo in Christo Domino Iacobo Grassolario, domino meo, plurimum honorem*
- s. ***Iacobo Grassolario Marcus Marulus salutem.***
- v. *Vale, et cum impressa fuerint, alia expecta!*
21. sup. *Reuerendo in Christo Domino Iacobo Grassolario, domino meo charissimo.*
- a. *Venerande domine.*
- v. *Vale!*
22. sup. *Venerabili prebitero iurisque pontificii consulto Iacobo Grassolario, domino meo, plurimum honorem.*
- s. ***Iacobo Grassolario, iuris pontificii consulto, Marcus Marulus salutem.***
- v. *Vale.*

Iz popisanih je primjera vidljivo kako Marulić svoje ime stavlja uglavnom nakon imena primatelja – za koji postupak Vives i Erazmo ustvrđuju da je parazitski i nedoličan. U svojim *salutationes* navodi titule i atribute primatelja. Tako u pismu navedenom pod brojem 2, u epistolarnoj posveti *Institucije*, Čipiko se naziva »poštovanim u Kristu ocem«, a navode se i njegove titule i službe: naziva se vještakom u crkvenom i svjetovnom pravu i prevrijednim kanonikom i nadđakonom Splitske metropolitske crkve.²⁸ U epistolarnoj posveti *Davidijade* kardinalu Grassolariju također nalazimo popis kardinalovih titula i službi: »Presvetom kardinalu, biskupu Porta i patrijarhu Akvileje Dominiku Grimaniju Marko Marulić pozdrav u Gospodu.«²⁹ Marulić oslovljavajući svoje 'dobrotvore' koristi i riječ *dominus* i time se stavlja u podređen položaj klijenta u odnosu na patrona iz naslova

²⁸ Prema prijevodu B. Glavičića, *Inst I*, Split 1986, str. 57.

²⁹ *Davidijada*, Split 1984, str. 19, prijevod B. Glavičića. O tituliranju Erazmo piše ovako: *Non abhorret a veterum consuetudine... magistratus, professionis, cognationis, aut etiam affinitatis nomen annectere; id contra recentium morem, qui honoris gratia praeponunt dignitatum vocabula* – »Ne odstupa od navade starih (= antičkih) pisaca priključiti naziv službe, zanimanja, srodstva, ili čak srodstva po ženidbi; a to je protivno običaju novih pisaca koji, da iskažu čast, prije imena stavljaju nazive visokih položaja«, E r a z m o, n. dj., str. 138-140.

pisma. Primjer za to su pisma 16-18 u kojim je *dominus* Jeronim Ćipiko, kao i pisma 19-22 u kojima je »moj gospodin« Jakov Grasolari. Vidimo da Marulić najsvetčanije titulira osobe za koje Milošević kaže da su Marulićeva »dva velika prijatelja«. ³⁰

U latinskim pismima Marulić se dosljedno obraća primatelju sa *ti*, no ako pogledamo talijanska pisma Jerolimu Ćipiku, kojemu se obraća sa *vi*, primijetit ćemo kako mu se u latinskim frazama, koje su se potkrale u talijanski tekst, potkralo također i to talijansko, podrijetlom srednjovjekovno latinsko *vi*. ³¹ Isto vrijedi i za latinski pozdrav na kraju drugog talijanskog pisma J. Ćipiku (str. 38): *Valete feliciter!* Sa *vi* se Marulić obraća i benediktinki Katarini Obirtića, ali ne dosljedno: dok joj se u prvome pismu obraća sa *ti* (a *vi* koristi kada referira na zajednicu benediktinki), ³² u drugome pismu koristi se i jednim i drugim oblikom (»da koliko se tebi i meni i svim vernim pristoji, sestro u Isukrstu počtovana...«, no: »Mir i milost Isukrstova s vami i z drugami vašimi vazda, amen.« ³³ Otkud to kolebanje? Konačan odgovor nije moguće ponuditi, no osim što Marulića buni prisutnost dviju epistolografskih tradicija (od kojih je ovdje ona srednjovjekovna definitivno nadjačala), vjerojatno se dodatno koleba i zbog uporabe hrvatskog jezika (koji ipak nije kadar idealno reproducirati ciceronovsko pismo), a i adresat je problematičan: radi se ipak o ženi (stoga hrvatski jezik pisma?) koja doduše jest osoba posvećena duhovnome životu, dio crkvene institucije i »počtovana«, ali je ujedno i Marulićeva duhovna učenica.

³⁰ Miloš M i l o š e v i ć, »Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića«, *Colloquia Maruliana I*, Split 1992, str. 5. Jerolim Ćipiko, kanonik splitske katedrale sv. Duje, kojem je Marulić posvetio svoju *Instituciju*, trebao se 1501, kad se odvija prepiska između njega i Marulića, pobrinuti za tiskanje tek dovršene *Judite*. Jakov Grasolari, kanonik, notar, kancelar mletačkog Senata i vještak pontifikalnog prava vezan je uz objavljivanje *Institucije* i *Evandelistara*, a bio je odgovoran u neuspjelu projektu tiskanja *De imitatione Christi* i *Vita Beati Hieronymi*. Usp. M i l o š e v i ć, n. dj., str. 6.

³¹ *Iterum ualete!*, pismo I. (M i l o š e v i ć, n. dj., str. 36. Taj pozdrav dolazi iza potpisa *M. Marulus tuus*.) I talijanski su se humanisti kolebali između »*tu*« i »*vos*«: »As chancellor of Florence, Coluccio Salutati briefly experimented with addressing correspondents *tu* rather than *vos*, but he abandoned this attempt at reform after only two months.« V. str. 153 u Judith R i c e H e n d e r s o n, »On Reading the Rhetoric of the Renaissance Letter«, *Renaissance-Rhetorik/ Renaissance Rhetoric* (ed. Heinrich F. P l e t t), Berlin-New York 1993, str. 143-161.

³² »A sada te molim ako u ovom govorenju momu ćutiš kogodi utišenje nemoći tvoje...«, *Prva poslanica Marka Marulića benediktinki Katarini Obirtić*, str. 1 u: Josip B r a t u l i ć, »Poslanice Marka Marulića Katarini Obirtić«, *Colloquia Maruliana VII*, str. 27-35. Iz nejasna su razloga i Franjo F a n c e v (»Dvije poslanice Marka Pecinića [Marulića] benediktinki Katarini Obirtića«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 13/1938/, str. 187-192) i Josip Bratulić u izdanju teksta na kraju prve stranice rukopisa stavljaju veliko slovo na mjestu »jošće Vas svih molim da molite...«, te tako sugeriraju da se radi o obliku *vi* iz poštovanja; na tome se mjestu, međutim, referira na sve sestre benediktinke. Bratulić pritom ispušta »svih«. V. B r a t u l i ć, n. dj. str. 30 i F a n c e v, n. dj., str. 189.

³³ *Druga poslanica Marka Marulića benediktinki Katarini Obirtić*, str. 8 i 10 u B r a t u l i ć, n. dj. str. 33.

Što se tiče apostrofa, kojih u klasičnom, odnosno u idealnom humanističkom pismu nema, u Marulićevim latinskim pismima ne nalazimo apostrofu na samom početku pisma, no nerijetko je zatječemo već u prvoj rečenici: *Cum tuis ad populum sermonibus, Dominice pater, frequenter interfuissem...*³⁴ Što se pak pozdrava tiče, latinska pisma gotovo redovito završavaju jednostavnim »Vale!« uz pokoju kršćansku fazu. (»Vale et cura, sicut facis, ut spiritu magis quam carne ualeas.«)³⁵

Za razliku od latinskih pisama, u kojima se uglavnom drži humanističke tradicije, u talijanskim i hrvatskim pismima tradicija je srednjovjekovna. Talijanska pisma Jerolimu Čipiku imaju, kako je vidljivo iz priloga, bujnu *superscriptio*, apostrofu i potpis. Slično je sa dva hrvatska privatna pisma, redovnici Katarini Obirića: drugo pismo (prvom se početak nije očuvao) ima razrađen i udvoran naslov, apostrofu punu komplimenata, Marulić se Obirićevoj katkad obraća sa »vi«; pozdrav na kraju nema ništa od humanističkog.³⁶

No što je s posvetom Judite, tekstom koji hrvatska književna historiografija smatra dokazom zaživjela humanizma u hrvatskoj književnosti, posvetom spjevu koji humanističkom opremom zaodijeva hrvatske stihove? Oprema *Juditine* posvete kao epistolarnog teksta nešto je manje humanistička: Marulićevo ime u pozdravu stoji na drugome mjestu, iza Balistrilićeve;³⁷ frazeologija odražava dvorsku udvornost (»... Balistriliću ... M. M. umiljeno priporučen' je s dvornim poklonom milo poskita«) koja se očituje i u apostrofi (»Počtovani u Isukarstu gospodine i kume moj dragi dom Dujme!«); pozdrav na kraju nije humanistički (»Mir i milost gospodina našega Isukarsta budi vazda s vami. Amen.«). Je li problem u jeziku? Ima li uopće suvremenih tekstova na hrvatskom koji uspijevaju pratiti stroge humanističke zahtjeve o sastavljanju pisama? Ima: odličan je primjer epistolarna posveta prijevoda Ovidijeve heroide *Pariž Eleni* Hanibala Lucića Jerolimu Martinčiću, u kojoj *salutatio* glasi: »Hanibal Lucić Jeronimu Martinčiću pozdravljenje«, a *valedictio* je jednostavna fraza »Budi zdrav!«, dakako doslovan prijevod latinskog »Vale«.³⁸

Marulić, posvjedočeni humanist, znao je dakako pravila humanističke epistolografije, kako se vidi iz njegovih šest formalno 'uzornih' pisama. To su pisma Jurju Šižgoriću (1), Jerolimu Papaliću (5), Tomi Nigeru (3 i 15), Dmini Papaliću (10) i Marku Prodiću (11). Zašto su baš ta pisma pisana po uzoru na antičke autore? U prvom redu zato što su daleko od kancelarijskog dopisivanja: pismo Jurju Šižgoriću je školski primjer tzv. *epistula amatoria casta* humanističkog autora - školarca koji je učio na najboljim antičkim primjerima; pismo Marku Prodiću privatno je pismo prijatelju koji nije odveć visoko na crkvenoj hijerarhiji

³⁴ *Pismo papi Hadrijanu*, posveta kotorskom dominikancu Dominiku Bući.

³⁵ »Zbogom, i nastoj, kao što i činiš, da budeš krepkiji duhom negoli tijelom.« Posveta Augustinu Muli djela *De humilitate et gloria Christi*, prijevod Branimira Glavića.

³⁶ Prilog, br. 12 i 13.

³⁷ V. Prilog, br. 7.

³⁸ »Hanibal Lucić Jerolimu Martinčiću pozdravljenje«, *Zbornik proze XVI i XVII stoljeća*, PSHK 11, Zagreb 1972, str.37-38.

i o kojem Marulić ne ovisi financijski; pisma Tomi Nigeru po tonu su mnogo prisnija, opuštenija i mnogo manje formalna od nekih drugih posveta, primjerice Jerolimu Ćipiku, Augustinu Muli, ili kardinalu Grimaniju. Marulić je znao da će Toma Niger, i sam blizak prijatelj, suradnik i humanist, razumjeti zašto ga tako suhoparno titulira i zašto mu ne laska. Marulić je znao da će čak i papa Hadrijan VI, Adrijan iz Utrechta, i sam humanist, razumjeti zašto mu ne piše udvornim kićenim stilom u skladu s pravilima *ars dictaminis*.³⁹ No nije, čini se, sigurno da bi Jerolim Ćipiko, kojem je upućena posveta *Institucije* i tri privatna pisma, dobro prihvatio nedostatak laske. Kako to da Marulić službeno toliko laska čovjeku za kojeg se tvrdi da mu je najbolji prijatelj?⁴⁰ Ili mu nije najbolji prijatelj, ili je njihov odnos patrona i klijenta, svojevrсна verzija odnosa poslodavca i radnika? Problemom pojma prijateljstva u doba humanizma valjalo bi se pozabaviti drugom prilikom; ovdje je važno uvidjeti kako se Marulić, kao i manje-više svi humanisti, koleba između dviju epistolografskih tradicija.

Humanisti, ma koliko se borili protiv srednjovjekovne epistolarne tradicije, ipak su njezini nasljednici, koji su nerijetko zarađivali za život pišući službena pisma i dopise. Koliko god se trudili vratiti antičku tradiciju pisanja pisama, ona će funkcionirati jedino u izoliranom intelektualnom svijetu humanističkih krugova i u njihovim učionicama. Društvo se u međuvremenu – od antike do njihovih dana – bilo promijenilo, hijerarhijski raslojilo i presložilo, i pisati onako kako je Ciceron pisao Atiku ili Plinije caru Trajanu više nije bilo moguće. Humanisti nisu strogo razlikovali privatno i javno pismo, i željeli su retorička pravila privatnog pisma nametnuti javnome, službenom pismu.⁴¹ Ipak, srednjovjekovna razrađena praksa kancelarijskog dopisivanja prevladala je na području službene korespondencije, a njezine tragove osjećamo i u današnjoj poslovnoj korespondenciji. Marulićev epistolarni opus dokaz je da su srednji vijek i humanizam živjeli mirnim suživotom, i da je u djelu istoga autora svaka od tih tradicija našla svoje mjesto, u svakome pismu i svakome djelu, u onoj mjeri u kojoj su to žanr i vanjske okolnosti dopuštali.

³⁹ U odnosu na neka druga pisma, čak i ona pisana dostojanstvenicima daleko niže smještenima u crkvenoj hijerarhiji, pismo papi Hadrijanu VI. ima jednostavnu *salutatio* i vrlo kratku *valedictio*. Čak je i pozdrav Dominiku Bući, kome je posvećeno ovo pismo, dulji i kićeniji!

⁴⁰ *Amicorum meorum optime*, posveta *Institucije*; prevedeno s »najbolji moj prijatelju«. (G l a v i ć i ć, *Institucija*, Split 1986-87, str. 60.)

⁴¹ J. R. H e n d e r s o n, n. dj., str. 146.